

УДК 340.1

**ПРАВО І НОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

Воронов М. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Воронова І. В.,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: у статті обґрунтовується положення про те, що в умовах розбудови громадянського суспільства і правової держави значною мірою виявляються цінності права і одночасно розширюється сфера функціонування соціальних (неюридичних) норм - норм суспільної поведінки. При цьому встановлюються різні форми взаємодії правових норм і норм суспільної поведінки, що відповідають інтересам життєдіяльності кожної особистості.

Ключові слова: громадянське суспільство, правова держава, право, цінності права, правові норми, соціальні норми, норми суспільної поведінки, інтереси і потреби особистості, права і свободи людини.

Аннотация: в статье обосновывается положение о том, что в условиях развития гражданского общества и правового государства во все большей степени проявляются ценности права и одновременно расширяется сфера функционирования социальных (неюридических) норм – норм общественного поведения. При этом устанавливаются различные формы взаимодействия правовых норм и норм общественного поведения, соответствующие интересам жизнедеятельности каждой личности.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, право, ценности права, правовые нормы, социальные нормы, нормы общественного поведения, интересы и потребности личности, права и свободы человека.

Annotation: in the article is based the position about the fact that under the conditions of the development of civic community and rule-of-law state into of increasing degree the values of right are manifested and simultaneously is enlarged the sphere of the functioning of the social standards – of the standards of public behavior. In this case various forms of interaction of lawful standards and standards of the public behavior, which correspond to the interests of the vital activity of each personality, are established.

Key words: civic community, rule-of-law state, right, the value of right, lawful standards, social standards, the standard of public behavior, interests and the need of personality, right and freedom of man.

Будь-яке соціальне співтовариство відчуває природну потребу в регулюванні поведінки своїх членів, впорядкуванні всього комплексу багатограних суспільних відносин. Соціальні регулятори формуються, закріплюються, коригуються життєдіяльністю суспільства і його членів. Соціальні норми є правилами поведінки, які забезпечують спільну життєдіяльність соціуму, визначають межі належного і можливого в певних життєвих обставинах. Соціальні норми відображають закономірності суспільного розвитку, стають природним наслідком цих закономірностей, привносяться в буття, життєву практику людського існування, обумовлюють особливості та вимоги поведінки людей як суб'єктів різноманітних суспільних відносин.

Одні соціальні норми поступово витісняються з регулятивних процесів, втрачають свій поведінковий потенціал, інші виникають в силу нових життєвих потреб, коригуються, змінюються в міру необхідності, треті цілеспрямовано вводяться в регулятивний оборот і навіть нав'язуються членам суспільства певними політичними і соціальними силами, в тому числі - структурами влади. Отже, життєдіяльність суспільства та його членів завжди оперує набором, системою певних видів соціальних норм, без наявності яких впорядкування суспільних відносин здійснити не представляється можливим. В кінцевому рахунку, соціальні норми створюються людьми і є витребуваними в міру їхньої життєвої необхідності. В сучасних умовах проблеми регулювання різноманітних суспільних відносин не тільки зберігають свою актуальність, але і вимагають нових підходів до осмислення процесів, пов'язаних з розвитком громадянського суспільства і правової держави, зміцненням соціального і правового статусу особистості. Активізація демократичних перетворень суспільного життя, внесення елементів цивілізації в усі істотні сфери соціальної дійсності пред'являють підвищені вимоги до змісту і якості нормативного регулювання провідних суспільних відносин.

Суттєвий науковий доробок в дослідженні актуальних проблем, що стосуються проблем становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави, ефективного нормативного регулювання суспільних відносин в цих сферах, внесли В. О. Бачинін, С. В. Бобровник, Є. П. Євграфова, В. С. Котюк, М. І. Матузов, В. В. Оксамитний, Н. М. Оніщенко, О. В. Петришин, С. М. Погребняк, П. М. Рабинович, О. Ф. Скакун, О. В. Скрипнюк та багато інших вчених.

В той же час особливої уваги потребує осмислення життєдіяльності громадянського суспільства і механізмів його нормативного упорядкування. Термін «громадянське суспільство» носить певною мірою умовний характер, оскільки будь-яке суспільство як таке не може бути не громадянським, що протистоїть своїй суті. Кожне суспільство складається з громадян (підданих) і без них є немислимим [8, с. 104].

Специфіка сучасного громадянського суспільства полягає в тому, що, маючи свою політичну, економічну, соціальну, правову структуру, воно знаходить високу ступінь досконалості, розвитку, тому може служити інтересам і потребам особистості. Зрілість інститутів громадянського суспільства поєднується з постійно зростаючим рівнем цивілізації і демократії. Громадянське суспільство являє собою сукупність недержавних структур – громадських об'єднань, інститутів, фондів, клубів, спілок, політичних партій та інших установ, які представляють значну частку членів суспільства, що функціонують завдяки активній ролі громадян та намагаються відстояти позитивні життєві устремління людини. При цьому громадянське суспільство взаємодіє з відповідними владно-державними структурами, спираючись на рівноправну основу. Професор О.Ф. Скакун підкреслює, що громадянське суспільство передбачає наявність численних незалежних інститутів, що діють в рамках права, яке стає бар'єром для встановлення монопольної влади держави [12, с. 101].

Саме в розвиненому громадянському суспільстві особистість відчуває свою соціальну цінність, правову захищеність, можливість досягати поставлених цілей заради задоволення своїх індивідуальних інтересів. «У громадянському суспільстві, - зазначав Г.Ф.В. Гегель, - кожен для себе - мета, всі інші для нього ніщо. Але без співвідношення з іншими він не може досягти всього обсягу своїх цілей»[3]. Саме громадянське суспільство об'єднує своїх членів і одночасно в пріоритетному порядку висловлює і відстоює свободу, інтереси, сподівання, домагання кожної особистості.

Держава (особливо правава), будучи представником всього народу, покликана служити суспільству, а не вирішувати свої проблеми за рахунок обмеження інтересів суспільства і його членів. Такий характер взаємозв'язку між інститутами громадянського суспільства та владними структурами держави покликаний не тільки долати наявність будь-яких форм протидії між ними, а, навпаки, ініціювати всі ті суспільні процеси, які сприяють становленню гідного способу життя для більшості членів суспільства. У зв'язку з цим вагомим практичним значенням набуває гармонійна взаємодія правових норм та інших видів соціальних норм (норм суспільної поведінки), що знаходить ціннісний характер, оскільки вона спрямована на покращення життєвого становища кожної особистості.

Саме в умовах розбудови громадянського суспільства і правової державності норми моралі (моральності), політичні норми, норми громадських об'єднань, естетичні норми, релігійні норми і інші правила суспільної поведінки покликані встановлювати і підтримувати різні форми зв'язку з відповідними правовими нормами. Це обумовлено тим, що норми права мають проявляти і відображати цінності та ідеали природного права, зверненого виключно до свобод, інтересів і потреб кожної людини.

Природа права, його ustalені принципи, чітко визначені юридичні приписи та вимоги стають привабливими, об'єктивно необхідними при упорядкуванні багатьох життєвих ситуацій, що природно вводить до регулятивного обороту могутній потенціал і всіх інших видів соціальних норм. Правове регулювання стає більш надійним, ефективним, результативним у разі врахування та використання гармонійного поведінкового змісту відповідних видів соціальних (неюридичних) норм.

Збіг і використання регулятивних потенціалів правових норм і неюридичних норм визначають характер і особливості взаємодії зазначених нормативних регуляторів в процесі упорядкування всієї системи відносин розвитку громадянського суспільства. Саме право, його система, закони, конкретні правові норми покликані привносити свій регулятивний потенціал в розвиток ідей, принципів, структур громадянського суспільства.

Економічна свобода, відносини цивілізованого ринку, різноманіття форм власності, підприємницької, інтелектуальної та іншої діяльності неможливі без надійної правової основи. Сутністю громадянського суспільства і правової держави є безумовне визнання та ефективний захист природних і невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, які стають головним елементом демократичного правового режиму. У всьому цивілізованому світі права і свободи людини виходять на міжнародний рівень, долають міждержавні бар'єри, стають більш пріоритетними в порівнянні з більш вузькими, локальними інтересами держави.

Права і свободи особистості набувають загальнолюдський характер, тому громадянське суспільство у взаємозв'язку з правовою державою, що формується, покликані здійснювати необхідні зусилля щодо забезпечення та захисту зазначених прав і свобод. Стрижнем національної системи права і правового регулювання, посилені нормативною системою правил суспільної поведінки, у все більшій мірі стають права, свободи, інтереси, потреби людини. Слід зазначити, що у розвиненому громадянському суспільстві норми права і моралі, традиції і звичаї, політичні норми, норми громадських об'єднань, ділові звичаї, вимоги етикету і пристойності повинні виходити з пріоритету прав і свобод кожної особистості.

Для забезпечення гідного існування людини, реалізації її основних прав і свобод потрібно спільний механізм використання потенціалу юридичних норм і норм суспільної поведінки. Г.Ф.В. Гегель писав: «Мораль вимагає, щоб перш за все було дотримано право і лише після того, як воно вичерпано, вступають в дію моральні визначення» [4, с. 32]. Так, норми моралі в першу чергу проявляють свій регулятивний потенціал в тих сферах життєдіяльності суспільства і особистості, де дефіцит моральних цінностей відчувається найбільш гостро, тому сила правових норм

не в змозі його компенсувати. Зокрема, соціально несправедливим і абсолютно аморальним сприймається громадською думкою істотний розрив між матеріальним надбанням елітарних владно-соціальних кіл і явно недостатніми доходами більшості членів суспільства. Подібні регулятивні позиції притаманні й іншим видам соціальних норм, які в пріоритетному порядку відстоюють права і свободи, гідний спосіб життя кожної особистості.

В умовах громадянського суспільства норм суспільної поведінки має полягати у тому, щоб в певній мірі здійснювати своєрідний контроль за системою права, що оперує правовими нормами, які проводять в життя конституційні ідеї і принципи рівності всіх перед законом і правосуддям. На жаль, чинне законодавство далеко не завжди відповідає нормам Конституції країни та в детальному, локальному регулюванні може розходитися з певними конституційними вимогами. Тому норми моралі, політичні норми, норми громадських об'єднань мусять вирівнювати юридичні відхилення, привертати увагу громадської думки до відповідних життєвих ситуацій. Соціальні (неюридичні) норми мають формувати таку регулятивну систему, яка знаходиться в розпорядженні інститутів громадянського суспільства.

Особливою сферою інтересів системи норм суспільної поведінки є питання забезпечення легітимності державної влади та її структур, збереження і зміцнення їх демократичного характеру. У нормах права можуть міститися певні відхилення від цих принципових вимог. Тому політичні партії і громадські об'єднання мають враховувати потенціал норм суспільної поведінки з тим, щоб мати необхідний інструментарій для усунення існуючих правових перешкод та можливість врахування конституційних принципів і норм, а також мати можливість морально засуджувати тих суб'єктів суспільних відносин, які нехтують справжніми соціальними та правовими цінностями.

З урахуванням таких же регулятивних позицій в громадянському суспільстві мають бути створені необхідні умови для реалізації принципу політичного, економічного і ідеологічного плюралізму, існування реальної багатопартійності та активної опозиції, вільного, продуктивного і незалежного функціонування засобів масової інформації. Свобода думки і слова, друку, мітингів, походів, демонстрацій є не просто конституційними принципами, а виступають як практичний спосіб життєдіяльності громадянського суспільства і його членів, в якості основи реалізації найважливіших прав і свобод особистості. Лише на таких засадах формується стабільність в системі суспільних відносин, соціальний мир, партнерство і здорова конкуренція в царинах економіки, національна злагода, впевненість членів суспільства в правильності правової та соціальної політики, яка повинна вести до забезпечення гідного рівня його життя.

Регулятивна основа життєдіяльності громадянського суспільства та його членів зумовлює в першу чергу цінності, принципи, норми права. Правова основа суспільного та приватного життя є фундаментом, який утримує на собі все різноманіття позитивних правил поведінки, які складаються у відносинах між членами громадянського суспільства. Тому найменші негаразди у правовій сфері життя суспільства негайно вносять сум'яття в процеси регулювання суспільних відносин за допомогою норм суспільної поведінки. Поза сферою права соціальні (неюридичні) норми багато в чому втрачають свою регулятивну ефективність. Саме так й сила права послабляється у міру його ізоляції від потенціалу норм суспільної поведінки.

Слід зазначити, що норми права жодним чином не повинні підмінятися потенціалом принципів і норм моралі (моральності), іншими видами норм суспільної поведінки, які можуть заповнювати регулятивний вакуум, що залишається після впливу юридичних приписів та вимог. Норми суспільної поведінки привносять до ієрархії відносин між людьми елементи духовності, моральності, гуманізму, справедливості, оптимізму, доброзичливості, співчуття. М. О. Бердяєв зазначав, що «зло в людському житті є найбільш неспокійним і найбільш жахливим не тоді, коли воно видно і б'є в очі, а тоді, коли воно прикрито брехнею і оманною, коли спокушає «добром». Велика частина зла в світовій історії приймає обличчя «добра». «Добро» занадто часто буває й злом» [2, с. 89]. Припинити зло і впроваджувати в стосунки між людьми справжнє добро є прерогативою норм моралі (моральності) та інших видів норм суспільної поведінки, які мають діяти у взаємозв'язку з ціннісним потенціалом права.

Взаємодія правових норм і норм суспільної поведінки стає природною потребою в умовах функціонування громадянського суспільства. У процесі регулювання суспільних відносин право і норми суспільної поведінки взаємно підтримують і доповнюють потенціал один одного, виступають, як правило, з єдиних позитивних позицій. Такий практичний взаємозв'язок зазначених нормативних регуляторів обумовлений тим, що право як ціннісне явище відображає принципи і вимоги природного права, сповідує в певній мірі ідеї соціальної справедливості, містить в собі мінімум моральності, розглядає особистість, її права і свободи як ціннісні категорії.

Якщо «право відмовляється давати будь-які приписи, виступає зі своїми веліннями моральність; там, де моральність буває не здатна одним своїм внутрішнім авторитетом стримувати прояви егоїзму, на допомогу їй приходить право зі своїм зовнішнім примусом» [9, с. 113]. Сказане стосується багатьох аспектів взаємодії норм права з усіма іншими видами норм суспільної поведінки. Відхід від загальноприйнятих норм і цінностей цивілізованого людського існування неприпустимий в умовах становлення і розвитку громадянського суспільства і правової держави, оскільки погіршує соціальне становище особистості, обмежує її права і свободи.

Сила норм суспільної поведінки полягає в тому, що з їхніх позицій засуджується будь-яка протиправна діяння, відступ від принципів законності, посягання на правопорядок, утиск прав і свобод особистості. Будь-яка протиправна акція є асоціальною. Однак не будь-яку анти суспільну поведінку можна розглядати як протиправне діяння, тому що право тут може займати нейтральну позицію, оскільки сфера дії права (законів, правових норм) має більш вузький характер ніж простір, який регламентується за допомогою норм суспільної поведінки. Правові норми в умовах формування і розвитку громадянського суспільства і правової держави все більш активно і ефективно сприяють впровадженню етичних засад в життєдіяльність людей. Значно підвищується роль правових законів, заснованих на ідеях і принципах природного права і спираються на потенціал норм суспільної поведінки і ідеї соціальної справедливості. Є. П. Євграфова правильно вважає, що «є сила права як авторитету і суспільної цінності, водночас існує небезпека його підміни так званим правом сили або доцільністю і власним, не заснованим на законі,

протиправним розсудом, що нерідко можна спостерігати в практиці застосування норм чинного законодавства органами публічної влади та їх посадовими особами. На сьогодні сформувалась усталена формула діяльності публічної влади, зокрема її вищих органів, коли ті чи інші рішення з економічних, соціальних, фінансових та інших питань як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави, вони приймають на власний розсуд або за певною доцільністю, порушуючи при цьому Конституцію і закони України. Ймовірно варто підтримати висловлене в літературі застереження, що прийняття владними органами і посадовими особами рішень на розсуд, причому всупереч вимогами права, законів, підриває сутнісні якості права, а також його авторитет у суспільстві [6, с. 255].

Система права, закони, правові норми знаходяться під постійним впливом вимог моралі (моральності), інших видів норм суспільної поведінки за самою своєю природою і сутністю, звернених до життєвих запитів особистості. Потенціал норм суспільної поведінки знаходить певне відображення і розуміння в процесі правотворчості, здійснення правозастосовчої діяльності, здійснення правосуддя, під час забезпечення і захисту прав і свобод людини і громадянина.

Право і норми суспільної поведінки є практично значущими чинниками формування особистості з високим рівнем правосвідомості, розвинутою загальною та правовою культурою. Особистість, яка природно поважає право і правові закони як регулятивну цінність. Особистість, яка поважає правові закони, моральні цінності, традиції і звичаї, норми естетики і культури та інші правила людського співжиття є носієм усвідомленої і передбачуваної правомірної поведінки. Зазначена особа також втілює в собі прагнення до засад свободи, справедливості, гуманізму, гідності, совісті, честі, чого так бракує в сучасній практиці життя людей.

Сутнісною ознакою соціально-активної поведінки є цілеспрямованість, що визначається правосвідомістю, і не в останню чергу залежить від готовності та здатності сприймати право. Як зазначають вчені, правосвідомість надає загальну правову оцінку соціальних фактів, крізь судження про їх відповідність ідеї правового і законного, крізь відчуття права і правозаконності, й відповідну спрямованість людей [7, с. 206–223]. Активні елементи в правосвідомості є виразом соціальної активності людей, їхніх колективів або соціальних груп, суспільства в цілому; у їх змісті відображаються вимоги природного права, тобто ті основні правові засади (справедливість, свобода, рівність та гуманізм), які виступають основою розвитку правової системи, засадами ефективного правосуддя тощо [1, с. 264; 5, с. 87–104]

Уявляється, що правомірна діяльність держави є визначальним чинником, який забезпечує розвиток громадянського суспільства та соціально активної особистості. У вказаному контексті потрібно відзначити, що на теперішній час швидкими темпами відбувається перерозподіл соціального простору між державою та громадянським суспільством, а правомірна діяльність держави стає запорукою удосконалення процесу його розвитку відповідно до сучасних європейських стандартів. Особливої актуальності проблематика взаємовідносин між державою та громадянським суспільством набула саме на пострадянському просторі, яке все ще продовжує долати тоталітарну спадщину періоду існування Радянського Союзу [11, с. 171].

В умовах демократичного режиму формуються певні гарантії, що стосуються гармонії, належного балансу між взаємодіючими правовими нормами і всіма видами норм суспільної поведінки, які посилюють регулятивний і охоронний потенціал правових норм. У той же час, спираючись на надійну правову основу, норми суспільної поведінки здійснюють практичний вплив на досягнення належного порядку у всіх життєво важливих сферах суспільного та приватного життя. Результатом активної взаємодії між нормами права і соціальними (неюрідичними) нормами є різноманіття суспільних відносин, які спрямовуються в потрібне русло, що відповідає інтересам і потребам кожної особистості.

Слід особливо підкреслити, що впровадження потенціалу правової держави до процесів розвитку громадянського суспільства розширює і підсилює практичні можливості даного суспільства. Сутність правової держави полягає в тому, щоб найбільш активно сприяти забезпеченню і захисту прав і свобод особистості, а також за допомогою сили і цінностей права врівноважувати, обмежувати державно-політичну владу і тим самим не допускати її свавільного втручання до справ громадянського суспільства і в приватне життя громадян. А. М. Рабінович справедливо зазначає, що практичне значення концепції правової держави полягає в тому, що вона орієнтує прогресивний розвиток суспільства на належній правовій основі, цінностях політико-юрідичної практики [10, с. 29].

Саме громадянське суспільство зобов'язане пильно стежити за тим, щоб не допускати «одержавлення» його суто громадських структур. Тому обгрунтованим і логічним видається своєчасна увага з боку інститутів громадянського суспільства до процесів становлення і функціонування правової держави, що здатна звести до розумного мінімуму вплив держави і його владних структур на сфери соціального, духовного, приватного життя людей. Громадянське суспільство за своєю природою і сутністю не може підкорятися впливу держави (навіть правової), якщо це виходить за межі приписів правових законів.

На основі вищевикладених суджень уявляється можливим зробити деякі теоретичні висновки. По-перше, нормативне регулювання суспільних відносин набуває нових особливостей в умовах становлення, функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави, оскільки особливого пріоритету набувають забезпечення і захист прав та свобод людини і громадянина. По-друге, в процесі свого розвитку громадянське суспільство і правова держава спираються на механізми активної взаємодії правових і соціальних (неюрідичних) норм, результатом чого стає впорядкування навіть найскладніших суспільних відносин. По-третє, в практичному співвідношенні правових норм і норм суспільної поведінки оперативна і більш дієва роль відводиться правовим засобам. Правові норми в взаємозв'язку з усіма видами соціальних (неюрідичних) норм обумовлюють нормальний стан всієї системи суспільних відносин, що забезпечує комфортність і безпеку членів громадянського суспільства. По-четверте, взаємодія всіх видів соціальних норм є нормальним явищем нормативно-регулятивної системи розвитку громадянського суспільства і правової держави. Кожен вид соціальних норм за своєю природою, регулятивним призначенням, природною суттю діє вибірково в межах свого типу суспільних відносин. В умовах швидкоплинних,

мінливих, не завжди передбачуваних життєвих обставин впорядкованість стосунків між членами суспільства досягається нерідко саме завдяки спільному використанню регулятивного потенціалу права і норм суспільної поведінки. По-п'яте, система нормативних регуляторів є тією соціальною цінністю, без якої немислиме зміцнення і розвиток політичного, соціального, правового, духовного статусу особистості, задоволення її пріоритетних інтересів і потреб. Надійна нормативно-регулятивна система має поступово набувати рис одного з природних і закономірних станів, властивих розвиненому громадянському суспільству і правовій державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Изд-во «Статут», 1999. 712 с.
2. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности. Избранные труды. М., 1999. 311 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., Мысль. 1990. 323 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет. Т. 2. М., Мысль. 1973. 630 с.
5. Законодавство: проблеми ефективності. За ред. В. Б. Авер'янова, В. Н. Денисова, В. Ф. Сіренка та ін. ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Наукова думка, 1995. 223 с.
6. Євграфова Є.П. Об'єктивність права: теоретико-прикладні засади: дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 2016. 448 с.
7. Курс лекцій з питань законотворчості : навч. Посібник. За ред. О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. Київ : «МП Леся», 2011. 456 с.
8. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. М.: Издательский дом «Дело», 2011. 528 с.
9. Новгородцев П.Н. Право и нравственность. Правоведение. 1995. № 6. С.103-113.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: «Край», 2007. 192 с.
11. Свириденко Г.В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 2017. 215 с.
12. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс). – Харків: «Еспада», 2005. 840 с.